

Kerst

Christus als de goede herder, gebaseerd op de Kriophoros. Schilderij uit 1750 door een onbekende schilder. Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg.

Hans Kiens is gepensioneerd docent Nederlands, Latijn, Grieks en KCV.

Rechterpagina: Hermes Kriophoros, de lamdrager, zou volgens de mythische overlevering de Griekse stad Tanagra voor de pest beschermd hebben door met een lam op zijn schouder rond de stad te lopen. Kriophoros van Kalamis, laat-Romeinse kopie. Museo Barracco, Rome.

in mei of november

Waarom vieren we de geboorte van Jezus op 25 december?

Met Kerstmis vieren we de geboorte van Jezus Christus. Maar hoe zeker is het dat hij op 25 december is geboren? Er zijn verschillende antieke bronnen te raadplegen om te achterhalen waar deze datum vandaan is gekomen.

In de beschaving van het klassieke Rome was de kalender het instrument dat het jaar indeelde met tal van feestdagen. Deze kalender, die zijn oorsprong vond bij de tweede koning van Rome, Numa Pompilius, en wezenlijk werd aangepast door Julius Caesar, was gebaseerd op religie. Vanaf het moment dat het christendom groeide, ontwikkelde het zijn eigen kalender met eigen feestdagen. De ontwikkeling van deze kalender was een proces van polemiek en adaptatie.

Het belangrijkste christelijke feest is dat van de kruisdood van Christus. Deze dag is gekoppeld aan Pesach, het joodse paasfeest, vanaf de 14e van de joodse maand nisan. Tijdens dit feest wordt de vlucht uit Egypte herdacht door het slachten van een lam, de deurposten te bestrijken met het bloed van dit lam opdat de dood dit huis zal overslaan (Pesach betekent 'overslaan') en het eten van ongedesemde broden. Jezus ging voor dit feest naar Jeruzalem en zou tijdens dit feest 'als een lam geofferd' worden. De datum van dit feest van de dood van Christus was al in het begin van het christendom vastgesteld, toen het christendom nog verstrengeld was met de joodse godsdienst. Het christelijke paasfeest volgt de joodse maandkalender. Vandaar dat deze dag voor ons gevoel 'zwerft' – net als de feestdagen die weer van het paasfeest afhangen als Aswoensdag (en dus carnaval), Palmpasen, Witte Donderdag, Goede Vrijdag, Stille Zaterdag, tweede paasdag, beloken Pasen, Hemelvaart en Pinksteren.

De andere belangrijke christelijke feestdag, de geboorte van Jezus, speelde in de eerste eeuw totaal geen rol. De viering van een geboorte werd door bijvoorbeeld Origenes van Alexandrië gehokeld als een onchristelijk gebruik: zondaars als de farao en koning Herodes vierden hun verjaardag, maar vrome mensen als Jeremias, Job, Jonas en David vervloekten de dag waarop zij geboren waren.¹ Een geboorte was geen feest. Door het baren van een kind was een vrouw onrein, 33 dagen; door het baren van een meisje zelfs eens zolang. De dood diende gevierd te worden: de dood van Christus die voor ons gestorven was. En van martelaren moest ook de dood gevierd worden, omdat de dood voor hen het moment van hun komst in de hemel was. Origenes' voorganger, Clemens van Alexandrië, had echter wel gemeld

dat velen dachten dat Jezus was geboren in het 28e jaar van de regering van Augustus en wel de 25e dag van pachon, dat is omgerekend 20 mei.² Maar er circuleerden nog meer data. Clemens zelf dacht 18 november.

Christus en de zon

Waarom vieren wij dan dit geboortefeest op 25 december? Er bestaat een theorie die zegt dat keizer Constantijn 25 december heeft aangewezen als de dag van de geboorte van Christus: dezelfde dag als waarop de door hem hooggeachte godheid Sol Invictus geboren zou zijn. Hij heeft immers ook de zondag geïntroduceerd; de zondag is de dag des Heren, Christus, en – zoals de naam al zegt – gewijd aan de zon. En 25 december was de dag van het wintersolstitium. Daarna begon de zon aan zijn opmars en werden de dagen weer langer. Ook Mithras, een belangrijke Romeinse god, zou op 25 december geboren zijn. Constantijn heeft inderdaad een soort synthese gemaakt van de Sol-cultus en het christendom. Maar tegen de theorie dat hij het kerstfeest van 25 december heeft ingevoerd, is in te brengen dat door

1 Origenes van Alexandrië: *Homilie op Leviticus* 8. Origenes (ca. 185-254) werd op achttienjarige leeftijd hoofd van de catechisatie in Alexandrië, omdat zijn voorganger, Clemens van Alexandrië, vanwege de vervolgingen was gevlucht. Volgens Eusebius castreerde hij zich, omdat hij ook vrouwen onderricht moest geven. Vanwege theologische conflicten is hij verbannen naar Caesarea. Later mocht hij terugkomen. Tijdens de vervolgingen van Decius is hij gemarteld. Drie jaar daarna is hij overleden. Omdat hij niet tijdens de vervolgingen overleden is, geldt hij niet als een martelaar.

2 Clemens van Alexandrië: *Stromata I*, 21, 146. *Stromata* betekent 'vlechtwerken'. Hij vlecht hier christelijke met Grieks filosofische wijsheden.

3 Gregorius van Nazianze: werd door toedoen van zijn vrouw christen, en op latere leeftijd bisschop. Probeerde platonische ideeën in overeenstemming te brengen met christelijke noties, maar concludeerde dat Gods wezen zich onttrekt aan de menselijke ratio.

4 Johannes Chrysostomos ('gouden mond') werd als asceet tegen zijn wil bisschop in Constantinopel. Hij was boeteprediker, verachtte rijkdom, kreeg dus ruzie met keizerin Aelia Eudoxia, heeft in twee jaar tijd, zonder te slapen of te gaan liggen, de hele Bijbel van buiten geleerd, hield hier maag- en nierklachten aan over. Had er geen moeite mee om tegen de heersende mening in 25 december te promoten. Fulmineerde tegen de Joden en tegen homoseksualiteit, waarbij hij opmerkte dat homoseksualiteit bij vrouwen nog erger was.

De maangodin Selene is verliefd op de mooie Endymion. Ze bezoekt hem 's nachts wanneer hij slaapt. Ze vraagt aan Jupiter hem eeuwig te laten slapen, opdat zij voor altijd bij hem kan zijn. Vanwege die eeuwige slaap een mooi motief voor een sarcofaag. Marmeren sarcofaag uit de derde eeuw n.Chr. The Met, New York.

Constantijn noch in Rome, noch in Constantinopel, noch in Bethlehem speciale aandacht is besteed aan 25 december als geboortedag van Christus. Pas zo'n vijftig jaar na de dood van de keizer kwamen de eerste preken waarin expliciet aandacht besteed werd aan de geboorte van Christus en aan het kerstfeest. In 379 en 380 hield Gregorius van Nazianze, bisschop in Constantinopel, preken over het kerstfeest, het feest van Driekoningen en de epifanie, de openbaring van de godheid van Jezus.³ In 386 hield Johannes Chrysostomos, de aartsbisschop van Constantinopel, zijn preek over de geboortedag van Christus.⁴ Beide heren noemden niet 20 mei, maar 25 december als de geboortedag van Christus. Voor de keuze voor deze dag waren twee argumenten: een religieus argument en een praktisch argument.

Het religieuze argument is het volgende. De dag van het sterven van Christus was reeds vastgesteld op 25 maart. Tertullianus noemt deze dag in zijn *Kata Ioudaion* (Tegen de Joden) – een werk waar de nazi's enorm van geprofiteerd hebben.⁵ Hij gaat uit van voorspellingen van Isaiah en David en stelt zo zowel het jaar waarin Christus geboren moet zijn als het jaar van zijn sterven vast. Hij start met Darius, neemt Alexander de Grote mee en komt vervolgens voor de geboorte van Christus uit op het 41e jaar van de regering van Augustus – toch een ander jaar dan het 28e jaar dat Clemens noemde. In 44 v.Chr. was Augustus, toen nog bekend als Octavianus, voor de eerste maal consul en dan zou Christus 41 jaar later geboren moeten zijn, dus in 3 of 2 v.Chr. Een tweede aanwijzing die Tertullianus noemt, stemt hiermee overeen: 28 jaar na de dood van Cleopatra. Zij had in 30 v.Chr. zelfmoord gepleegd. Het jaar van de geboorte heeft hij hiermee vastgesteld, de dag van de geboorte laat hij onvermeld. Over het jaar van de dood van Christus zegt hij het volgende. Christus, die volgens Tertullianus 30 jaar is geworden – en

nog niet 33 zoals Alexander de Grote – is gekruisigd 'in de maand maart van het 15e jaar van de regering van Tiberius, tijdens het consulaat van Rubellius Geminus en Fufius Geminus op de 8e dag voor de kalendae (Latijnse aanduiding voor de eerste dag van de maand, red.) van april, de eerste dag van de ongedesemde broden.' Als je de 14e nisan van dat jaar omrekenet naar de Romeinse kalender, kom je uit op op 25 maart in 29 n.Chr. Dus Jezus was volgens deze berekening in het jaar 29 overleden op 25 maart. Dit was – toevallig? – de dag van de lente-equinox.

Verwekt en gekruisigd

Volgens de theologische opvattingen was Christus op dezelfde dag waarop hij gekruisigd was, ook verwekt. De annunciatie, de boodschap van de engel Gabriël aan Maria, beter bekend als het feest van Maria-Boodschap, moest dus ook op 25 maart hebben plaatsgevonden, zij het de nodige jaren eerder. Zo stelt Augustinus in zijn *De Trinitate* (Over de Drievuldigheid) dat Christus niet alleen op deze dag, dus 25 maart, gestorven moet zijn, maar ook verwekt.⁶ Lyrisch voegt hij hier nog aan toe dat de schoot van de maagd Maria nog nooit door een mensenkind bewoond is geweest, zoals vóór de dood van Christus nog nooit een lijk heeft gelegen in het graf, het graf van Jozef van Arimathea. Als Maria op 25 maart na het bericht van de engel zwanger is geraakt, moet Christus na een zwangerschap van exact negen maanden op 25 december geboren zijn. Uit het feit dat 25 december voor ons een 'vaste' datum is, mogen we afleiden dat deze feestdag is ingevoerd toen het christendom niet langer de op maanden gebaseerde joodse jaarindeling volgde, maar de Romeinse die gebaseerd is op de zon.

Over beide data valt meer te zeggen. 25 december was een solstitium, een dag waarop de zon zich keert, in de winter de kortste dag. Volgens de oude

Jonas, die drie dagen in de buik van de walvis heeft verkeerd, slaapt na te zijn aangespoeld in Ninive (in het huidige Irak). Jonas is een voorafschaduw van Christus, die ook na drie dagen verrezen is. Ook de goede herder en de doop zijn afgebeeld. Sarcofaag, derde eeuw n.Chr., Santa Maria Antiqua, Forum Romanum, Rome.

kalenderberekening was 25 maart een equinox, dus een dag waarop dag en nacht precies even lang zijn. Na 25 maart werden de dagen langer. Omdat Christus gezien werd als de bringer van het licht, moest hij dus tijdens de lente-equinox verwekt zijn, waarna het licht won.

Maar is er niet meer informatie dan enkel deze speculaties? Helpen de evangeliën waarin het leven van Christus wordt beschreven ons in verband met het tijdstip van de geboorte niet verder? De geboorte van Christus wordt slechts in twee evangeliën beschreven, die van Mattheüs en die van Lukas.⁷ Mattheüs vertelt ons het verhaal dat drie wijzen uit het Oosten Jezus als de nieuwe koningszoon komen aanbidden. Zij kloppen eerst aan bij de koning, koning Herodes de Grote. Deze kan hen niet helpen, maar vraagt wel verder te zoeken en hem te vertellen waar ze deze koningszoon hebben gevonden; dan kan hij zijn maatregelen nemen. Nadat zij Jezus gevonden en aanbeden hebben, waarschuwt een engel de drie koningen en brengen ze Herodes niet op de hoogte van waar Jezus zich bevindt, waarna de vlucht van Jozef, Maria en Jezus naar Egypte en de moord op de Onnozele Kinderen volgen. Deze Herodes is gestorven in 4 v.Chr.

Lukas vertelt het anders. Hij zegt in zijn evangelie dat Jozef vanwege een volkstelling ten tijde van Augustus naar zijn geboorteplaats moet; deze volkstelling wordt georganiseerd door gouverneur Quirinius. Quirinius was gouverneur aldaar in 6 n.Chr. Tien jaar verschil met het verhaal van Mattheüs! Het is prachtig dat heel onze jaartelling van voor en na Christus volgens deze bronnen niet op de geboorte van Christus gebaseerd kan zijn.⁸ Bovendien bestaat bij Lukas de kraamvisite niet uit wijzen uit het Oosten, maar uit eenvoudige herders.

Als Jozef voor een volkstelling van Nazareth naar Bethlehem moest reizen, was dat volgens de toen geldende regels alleen omdat hij bezittingen had in Bethlehem. En dan had Maria niet in een stalletje hoeven te bevallen. De reden dat Jozef voor een volkstelling naar Bethlehem

moest, was een heel andere: Jezus moest als de nieuwe David in Bethlehem geboren worden. De evangeliën moeten niet gelezen worden als het relaas van feitelijkheden, maar om de symboliek van gebeurtenissen en vooral als de uitkomst van voorspellingen gedaan in het Oude Testament. In ieder geval, de keuze voor 25 december als de datum voor de geboorte van Christus kan niet uit een evangelie worden afgeleid. Integendeel. Herders die in Palestina midden in de winter 's nachts hun schaapjes niet op stal zetten, maar in het veld laten, moeten wel heel domme herders zijn.

Gemengde godsdiensten

En dan nu het praktische argument. Eind vierde eeuw adapterde het christendom steeds openlijker gebruiken die in Rome bestonden, mogelijk om aantrekkelijk te zijn voor niet-christenen. De wetteksten van de christelijke keizers ronken weliswaar van strijdvastheid tegen de oude religie, maar de aristocratie, de bestuurlijke klasse – verantwoordelijk voor de uitvoering van wetten – bood een gevarieerder aanblik. De oude godsdienst kende hier nog de nodige aanhangers en het was niet zo dat binnen deze groep de twee godsdiensten diametraal tegenover elkaar stonden. Zo kwamen er bijvoorbeeld de nodige 'gemengde' huwelijken voor.

‘Herders die in Palestina midden in de winter 's nachts hun schaapjes niet op stal zetten, moeten wel heel domme herders zijn’

We zien in deze tijd dat beeldtaal uit de klassieke oudheid geschikt werd bevonden voor de christelijke religie: Christus kon afgebeeld worden als Hermes Kriophoros (de lamdrager)⁹; de mooie Endymion die volgens de antieke mythologie een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefende op Selene blijkt op tal van sarcofagen een naakte (!) Jonas te kunnen uitbeelden; gevleugelde engelen maakten hun entree in de christelijke

⁵ Tertullianus: *Kata Ioudaion* 8.

⁶ Augustinus: *De Trinitate*, IV, 5.

⁷ Mattheüs 2:1-12 en Lukas 2:1-20.

⁸ Onze huidige jaartelling is bedacht door een zekere Dionysius Exiguus ('de kleine') in 525. In die tijd gebruikte men een kalender die uitging van Diocletianus. Diocletianus had christenen vervolgd. Dus deze kalender moest verdwijnen. Dionysius nam als uitgangspunt voor zijn berekening de opmerking in het evangelie van Lukas dat Jezus ongeveer 30 jaar oud was toen hij met zijn werkzame leven begon (Lukas 3:23) en dat dat was in het vijftiende jaar van de regering van Tiberius (Lukas 3:1).

⁹ In Olympia zou een beeld van Hermes Kriophoros bestaan hebben. Wij kennen hiervan een laat-Romeinse kopie. Het is gebruikt als een illustratie bij Johannes 10, waar Christus zegt: 'Ik ben de goede herder.'

10 Otto Zwierlein, *Petrus in Rom*, 2010. Hij betoogt dat Petrus nooit in Rome is geweest, daar niet de kruisdood heeft ondergaan, niet is begraven en zeker niet de eerste bisschop van Rome is geweest.

11 Als Constantijn zou hebben vastgesteld dat de geboorte van Christus op 25 december gevierd moet worden, zou Constantinopel niet pas zo laat overtuigd hoeven worden.

Zuil ter herinnering aan Antoninus, overleden in 161 n.Chr. Aan deze zijde is een gevleugelde genius of engel te zien die Antoninus en zijn vrouw Faustina naar de hemel brengt. Zij worden geflankeerd door adelaars, de vogels van Jupiter. Verder staan afgebeeld een zittende godin Roma en een liggende personificatie van het Marsveld, te herkennen aan de obelisk, die verwijst naar het Horologium van Augustus. Voet van de erezuil voor Antoninus Pius in Rome, tweede eeuw n.Chr.

beeldtaal. Maar niet enkel in de vormtaal, ook inhoudelijk zien we adaptaties: keizer Theodosius, keizer van 379 tot 395, weigerde zelf nog pontifex maximus te zijn, maar gunde deze titel aan de bisschop van Rome, Damasus. De maagdelijke geboorte en de verwekking door een godheid was voor de heidenen natuurlijk volkomen acceptabel, denk maar aan het verhaal over hoe Romulus verwekt is. En ook de opstanding uit de dood was een gegeven dat Christus deelde met Adonis, Dionysus, Orfeus, Persefone en vele anderen. Dat de belangstelling voor de geboorte ooit door Origenes een heidens gebruik werd genoemd, was op den duur geen beletsel meer om ook in verband met Jezus deze belangstelling te koesteren. En zo bezien hielp de overeenkomst van Jezus' geboortedatum met die van de al haast monotheïstische Sol zeer.

Machtsvraag

Ten slotte is er ook een godsdienstig-polemisch argument. Toen de christelijke kerk steeds meer macht kreeg, ging ook de machtsvraag binnen de kerk spelen. Er ontstond een hiërarchie in de priesterschappen: naast de diakens en opzichters ('episcopoi', vernederlandst tot bisschoppen) kwamen er ook patriarchen, aartsvaders. Ten tijde van het Concilie van Nicea (325 n.Chr) waren dat er drie: de bisschoppen van Alexandrië, Antiochië en Rome hadden al de speciale titel patriarch. Wat later kwamen daar de patriarchen van Constantinopel en Jeruzalem bij. En later nog meer. De patriarch van Rome wist op grond van het (hypothetische?) gegeven dat Petrus daar begraven lag, de suprematie af te dwingen.¹⁰ Petrus was immers de steenrots, waarop Christus zijn kerk wilde bouwen. En de patriarch van Rome was de opvolger van Petrus. Dit gevecht om de suprematie werd beslecht in theologische disputen: wie

verkondigde de waarheid in de theologische raadselen? Zo'n raadsel was bijvoorbeeld of Jezus God, mens of beide was. Dit had alles te maken met de zogenaamde 'incarnatie': het moment waarop de eeuwige God zich ging hullen in het sterfelijke vlees van het menselijke lichaam. Was dit bij de geboorte of de doop? Werd hij dan mens? Bleef hij God? Of werd hij het allebei? We zien dat in het oostelijk deel van de kerkgemeenschap de opvatting leefde dat God geïncarneerd was bij de doop. De evangeliën van Johannes en Markus beginnen ook met de doop van Christus. In het Westen was men meer de mening toegedaan dat de incarnatie al bij de geboorte had plaatsgevonden. De doop van Jezus in de Jordaan, uitgevoerd door Johannes de Doper, is een kernmoment in de christelijke leer. Jezus gaat naar zijn neef, Johannes, die al enige tijd mensen oproept zich te bekeren en terug te keren tot het oorspronkelijke geloof en zich te laten dopen als bewijs van deze terugkeer. Jezus wil ook door hem gedoopt worden. En op het moment van de doop klinkt een stem uit de hemel die zegt: 'Gij zijt mijn welbeminde zoon en in u heb ik mijn welbehagen gesteld' (Marcus 1:10-11 en Lukas 3:21-22) en tegelijk daalt de Heilige Geest neer in de vorm van een duif. Johannes reageert met: 'Hij moet groeien, ik moet kleiner worden' (Johannes 3:30). Deze gebeurtenis heet de epifanie, de openbaarmaking, waarbij het aan ons is om dit te zien als een openbaarmaking van de goddelijkheid van Jezus aan anderen of ook aan Jezus zelf. We weten dat Johannes de Doper in 29 n.Chr. (we letten even niet op de chronologie die Tertullianus heeft opgesteld) bij de Jordaan was begonnen met dopen en daar het jaar erna mee was gestopt, toen hij door Herodes Antipas gevangen werd gezet en onthoofd; dit laatste door toedoen van de beruchte Salomé. Deze doop of epifanie wordt in het Oosten al vanouds op 6 januari gevierd, dezelfde dag als het bezoek van de drie koningen. Zoals in het Westen de kruisdood en de annunciatie op een en dezelfde dag worden gevierd, worden in het Oosten het bezoek van de wijzen uit het Oosten en de doop of epifanie op dezelfde dag gevierd.

God en mens

Maar wanneer is Jezus nu God geworden? Bij zijn geboorte op 25 december of bij de doop door Johannes de Doper op 6 januari? Wanneer vond de 'incarnatie' plaats? Rome was duidelijk: bij de geboorte. In het Oosten had onder leiding van de zogenaamde gnostici het docetisme ingang gevonden. Volgens het docetisme was Christus God en zijn menselijke verschijning slechts schijn ('docetisme' is afgeleid van het Griekse 'dokein', 'schijnen'). Door deze uitleg als ketterij te bestempelen en te bestrijden, probeerde Rome de dominantie te verkrijgen. En de erkenning van de incarnatie van Christus op 25 december gold als een bewijs

van het gelijk van Rome: van meet af aan was Jezus God én mens. De kerk in het Oosten die al lang de incarnatie op 6 januari vierde, had moeite met die nieuwerwetse 25 december. Constantinopel, dat eerst de opvatting was toegedaan dat pas bij de doop de goddelijke persoon in het lichaam was neergedaald, dus op 6 januari, ging op grond van de preek van Gregorius van Nazianze in 379 om.¹¹ Chrysostomos gebruikte een paar jaar later onder andere als argument dat hij dit had kunnen opmaken uit de documenten die Quirinus had bijgehouden in verband met zijn volkstelling. Deze documenten hebben nooit bestaan. Alexandrië 'bekeerde zich' in 431, Jeruzalem hield nog tot de zesde eeuw vast aan 6 januari, maar kwam toch tot inkeer. In 451 bij het Concilie van Chalcedon werd de onwillige patriarch van Alexandrië, die toch nog niet overtuigd was, afgezet. Hij was een zogenoemde 'monofysiet', dat wil zeggen dat hij van mening was dat Christus slechts één natuur had, namelijk de goddelijke. Maar paus Leo de Grote had verordonneerd dat in Christus twee naturen huizen, een goddelijke en een menselijke. Er werden hele veldslagen gevoerd om uit te maken wanneer het incarnatiefeest gevierd mocht worden, 25 december of 6 januari. De Armeense kerk houdt nu nog vast aan 6 januari. De ironie van de geschiedenis is, dat het schisma tussen de katholieke kerk en de Grieks-orthodoxe kerk is ontstaan op basis van onenigheid over de datering van het paasfeest.

De voorstelling van de menswording van Christus bij de geboorte zoals voorgestaan door Rome vond steeds meer legitimatie door de voorstelling van Christus als de bringer van het licht. Volgens

het evangelie van Lukas zegt Simeon wanneer hij voor het eerst Jezus in de tempel ziet al dat Jezus het licht is dat voor de heidenen straalt. Ambrosius betoogde dat op 25 december niet de zon aanbeden moest worden, maar degene die de zon gemaakt had. Paus Leo de Grote gebruikte voor Christus expliciet het beeld van de zon, *sol* in het Latijn. En het idee van het wintersolstitium als het moment voor de geboorte, dus menswording van Christus, kreeg zelf een nadere uitwerking. De belangrijkste aankondiger van Christus, zijn neef Johannes de Doper, was volgens de geleerde Bede geboren op het zomersolstitium, volgens de toenmalige telling 25 juni, en dus verwekt tijdens de herfstequinox, 25 september. Hij had immers al bij de doop van Christus opgemerkt: 'Hij moet groeien, ik moet kleiner worden.' Toen in 800 Karel de Grote op kerstdag tot keizer werd gekroond, kreeg deze dag nog meer waardering. Al was het maar omdat na hem de nodige koningen op deze dag gezalfd wensten te worden. En ten slotte was het schrijver Charles Dickens die met zijn *A Christmas Carol* de vormgeving van ons kerstfeest verder heeft bedacht als een familiefeest, met nadruk op liefdadigheid. ■

Deze marmeren sarcofaag was bestemd voor een kind van de keizerlijke familie ten tijde van Theodosius I, keizer van 379 tot 395, die het christendom tot staatsgodsdienst maakte. Dit is de oudste afbeelding van gevleugelde engelen. Engelen komen vaker voor in het Nieuwe Testament, maar nergens staat dat ze vleugels hebben. De oudtestamentische cherubijnen hebben wel vleugels. Het waarschijnlijkst is dat deze gevleugelde engelen de opvolgers zijn van de Romeinse genii, beschermers van de keizerlijke familie. Zij dragen een labarum, het chi-rho-teken dat Constantijn bij de Slag bij de Milvische Brug zijn soldaten op hun schilden zou hebben laten schilderen om in dat teken te overwinnen. Archeologisch Museum, Istanboel.

Literatuur

William Abruzzi, *The date of Jesus' birth: how December 25th became Jesus' birthday* (2018).

Eddy van den Brink, *Van Romeins tot Romaans. Kunstgeschiedenis van Europa van 200 tot 1200* (2000).

Oscar Cullman, *Weihnachten in der alten Kirche* (1956).

Michel Onfray, *Décadence. Vie et mort du judéo-christianisme* (2017).